

HET ARCHIEF VAN DE GENTSE SINT-BAAFSABDIJ EN HET WERK VAN LANDSCHAPHISTORICUS EN AGRARISCH HISTORICUS ADRIAAN VERHULST

Erik Thoen

(Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis Universiteit Gent)

Ik ben zeer verheugd en vereerd dat de organisatoren van deze viering ter gelegenheid van de afwerking van de inventarisatie van het archief van de Sint-Baafsabdij me gevraagd hebben een paar bedenkingen te formuleren over dit archief in relatie tot het werk dat Adriaan Verhulst heeft gedaan op basis van dit reusachtig archieffonds.

In 1958 liet wijlen Adriaan Verhulst zijn magnum opus publiceren over het domein van de genoemde abdij en dit vanaf het begin tot ca. 1300.¹ Dit werk vond, ondanks de Nederlandse taal waarin het geschreven is (maar met Franse samenvatting) direct weerklank in binnen- en buitenland. Zelfs Georges Duby verwees ernaar in zijn nog steeds onovertroffen ‘Histoire de la France rurale’, gepubliceerd in het begin van de jaren 1960.

Het werk kaderde in de traditie van zijn vermaarde leermeesters Hans Van Werveke en François Louis Ganshof. Van de eerste werd de sociaal-economische dimensie overgenomen, van de tweede het institutioneel uitgangspunt. Vooral de regionale verscheidenheid van de domeinadministratie in en na de Karolingische tijd, mag als het belangrijkste onderzoeksresultaat van deze studie worden gezien. Meteen maakte hij aldus ook duidelijk dat nauwgezet regionaal onderzoek, en vaak zelfs lokaal onderzoek nodig is om de structuur van een landbouwmaatschappij te begrijpen, hetgeen overigens ook verklaart waarom Verhulst altijd zeer open stond naar lokale vorsers toe.

Inzake onderzoeksstrategie was het origineelste van deze studie dan ook de link die hij maakte met de historische geografie, met het landschap uit de Middeleeuwen. Het is dan ook logisch dat hij via dit werk pionier werd van een discipline die toen in Vlaanderen nog nauwelijks bestond bij de historici: de nederzettings- of landschapsgeschiedenis. Hij werd dan ook snel docent in

¹ A. Verhulst, De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen, Brussel, 1958 (Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandelingen, nr. 30) 665 p.

ERIK THOEN

deze toen in Vlaanderen nieuwe discipline, naar zijn eigen zeggen dankzij die andere bekende Gentse historicus uit die tijd: professor Jan Dhondt.

Maar door middel van deze studie werd hij ook pionier van een andere discipline: de plattelandsgeschiedenis. Van de leerlingen van Pirenne waren de meesten, geheel in de geest van hun beroemde en briljante leermeester, verder gegaan in de stadsgeschiedenis. Alleen Ganshof werd een prominent plattelandshistoricus maar -het moet een familietrek geweest zijn- zijn invalshoek was sterk rechtshistorisch en bestuurskundig georiënteerd. Van elke sociale of economische benadering moest hij maar weinig of zo goed als niets weten. Hoewel hij toch ook sterk beïnvloed was door Ganshof in zijn erudiete werkmethode, kon Verhulst toch, en dit onder invloed van Hans Van Werveke, de sociaal-economische dimensie in zijn werk integreren in dit en ook in zijn later oeuvre.

Hij werd dan ook later professor in de sociaal-economische geschiedenis aan de Gentse universiteit. Hoewel in het vermelde vroege werk van Verhulst over de Sint-Baafsabdij -de instelling die vandaag in onze herdenking wordt betrokken- sociale geschiedenis en historische geografie met elkaar waren verbonden, heb ik het altijd merkwaardig gevonden dat hij in zijn later werk beide disciplines steeds meer los van elkaar is gaan bestuderen. De vele jaren dat ik zijn assistent, medewerker en later collega was- meer dan 20 jaar!- werden beide disciplines door hem meestal quasi apart bestudeerd. Voor de beoefening van de historische geografie sloot hij vooral aan bij de geografen, geologen en bodemkundigen. Zo werkte hij bijvoorbeeld nauw samen met de Gentse bodemkundige Amerijckx en de Nederlandse geografe E. Gottschalk. Zelden vond je in zijn publicaties van die aard verwijzingen naar de structurele en sociaal-economische organisatie van de maatschappij. Zelfs van antropogene verklaringen met betrekking tot geografische fenomenen zoals overstromingen die toen veel van zijn aandacht kregen, was, zeker in het begin, maar weinig te merken. Anderzijds vertoonde hij later ook in zijn sociaal-economisch werk ogenschijnlijk niet veel interesse voor de historische geografie. Het leken wel twee verschillende personen die aan wetenschap deden- want hij publiceerde veel in beide 'richtingen'-, al stel ik de zaken hier een beetje extreem natuurlijk. Ongetwijfeld moet dat ten dele toegeschreven worden aan zijn karakteriële eigenschappen en aan wellicht zelfs aan zijn calvinistische opvoeding². Integratie in de bestaande circuits van wetenschappers was, zoals ik hem heb gekend, meestal het belangrijkste en die circuits waren nog niet open voor een werkelijk interdisciplinaire benadering, al heeft hij- eerlijk-

² Voor een uitvoerige biografie van Adriaan Verhulst, zie W.Prevenier en E. Thoen, 'The scholarly career of Adriaan Verhulst'. Jean-Marie Duvosquel and Erik Thoen, eds., *Peasants and Townsmen in Medieval Europe*. *Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 15-30. Voor zijn bibliografie tot aan de verschijningsdatum van dat boek: G. Declercq, 'A Bibliography of Adriaan Verhulst', in: Jean-Marie Duvosquel and Erik Thoen, eds., *Peasants and Townsmen*, op. cit., pp. 31-48.

SINT-BAAFSABDIJ EN ADRIAAN VERHULST

heidshalve moet dat hier ook worden gezegd- ondanks alles ook een pioniersrol gespeeld om de interdisciplinaire samenwerking te bevorderen, zij het met matig succes.³ Pas op het einde van zijn carrière heeft hij 'structurele plattelandsgeschiedenis' en 'historische geografie' enigszins met elkaar weten te verbinden. Misschien -ooit heeft hij het in een interview verklaard- ten dele onder onze bescheiden invloed heeft hij dat in de loop van zijn carrière steeds meer gedaan. Dit moge bijvoorbeeld blijken uit de het feit dat zijn laatste synthese over de geschiedenis van het Vlaamse landschap niet meer heette 'Het landschap in historisch perspectief' zoals zijn eerste synthetiserende essays maar 'Landschap en landbouw in (middeleeuws) Vlaanderen'.⁴

Maar keren we terug naar zijn studie over de Sint-Baafsabdij.

Het mag merkwaardig heten dat niet snel iemand na deze studie een gelijkaardige studie maakte over de abdij waar doorheen de geschiedenis de Sint-Baafsabdij een haat-liefde verhouding mee had: de Gentse Sint-Pietersabdij. Dit bewijst hoe kolossaal de studie van Verhulst wel was geweest, maar het heeft tevens te maken met het feit dat het archief van de Sint-Pietersabdij nog slechter geklasseerd was en eigenlijk nog altijd is, op de rekeningen na die door mw. Griet Maréchal werden geïnventariseerd. Gelukkig lijkt ook daar nu verandering in te komen en we kijken met spanning uit naar de nieuwe inventaris die in wording is.

Dat Verhulst met zijn werk over het domein van de abdij van Sint-Baafs stopte omstreeks 1300 is natuurlijk inhoudelijk goed te verantwoorden omdat dan een nieuwe 'era' aanbrak met name de zogenaamde 'crisis der late Middeleeuwen'. Ongetwijfeld had het evenwel ook te maken met het feit dat het archief van de Sint-Baafsabdij toen nog niet kon beschikken over de inventaris van Maurits Gysseling en het verspreid was over diverse fondsen; voor de periode vanaf omstreeks 1370 wordt de massa aan documenten zodanig groot dat dit voor hem niet meer verwerkbaar moet zijn geweest in het kader van een eenmansstudie.

³ We denken aan de oprichting in 1962 van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis samen met Léopold Génicot. Dit Centrum had van in den beginne sterke interdisciplinaire plannen. In de praktijk is het Centrum hoofdzakelijk een vereniging van historici gebleven. Zie de brochure: Het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Terugblik en toekomstperspectieven, BCLG, Gent-Leuven, nr. 100, 1992.

⁴ A.Verhulst, Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen, Gemeentekrediet, Brussel, 1995.

De studie van de archieven van de Sint-Baafsabdij hebben Verhulst tenslotte ook groot gemaakt op het gebied van een andere discipline: de oorkondenleer. Zijn keuze naar de studie van deze abdij was inderdaad ongetwijfeld beïnvloed door het feit dat het hier ging om een oude benedictijnenabdij gesticht in de zevende eeuw die voor de volle Middeleeuwen heel wat archieven naliet. Elke historicus weet echter met hoeveel historische kritiek en eruditie oude archieven en vooral oorkonden dienen te worden bestudeerd. De geringere verschriftelijking die er ongetwijfeld was deed de mensen van die tijd tegelijk voorzichtiger én meer schrande omspringen met de geschreven documenten die niet zelden vervalst of gemanipuleerd waren. In het zog van Ganshof had Verhulst een goede leerschool gekregen in de diplomatiek en de oorkondenleer en tot de laatste maanden voor zijn dood was hij druk bezig met kritische oorkondenuitgaven bezig, met name met het uitgeven van de oorkonden van de Elzasser graven van Vlaanderen die hij uiteindelijk met collega Thérèse de Hemptinne bijna integraal tot een goed einde bracht.⁵ Maar ook uit het archief van de Sint-Baafsabdij gaf hij op kritische wijze interessante documenten uit, zoals het oudste goederenregister van deze instelling dat dateert uit het begin van de dertiende eeuw.⁶ Hij werkte trouwens ook nog voor de uitgave van andere documenten samen met Maurits Gysseling zoals voor de uitgave van de oudste quasi volledige domeinrekening van de graaf van Vlaanderen, de zogenaamde Grote Brief van 1187, één van de belangrijkste documenten voor de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen voor de 12de eeuw en de periode daarvoor. Dit document verbergt tot vandaag onontgonnen interessante informatie.⁷

Het archief van de Gentse Sint-Baafsabdij werd ook nog door een aantal van zijn onmiddellijke leerlingen op intensieve wijze gebruikt. Ik geef slechts enkel voorbeelden.

Zijn begeestering voor diplomatiek en de bronnenschaarse Vroegmiddeleeuwse periode kon hij doorgeven aan zijn leerling, nu professor aan de VUB, Georges Declercq. Met hetzelfde vuur kon deze de discussie verder zetten over de vraag welke abdij nu wel de oudste was, die van de 'Pieterlingen', zoals Verhulst de monniken van de Gentse Sint-Pietersabdij noemde, of die

⁵ A. Verhulst en Th. de Hemptinne, *De oorkonden der Graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*, Uitgave, band I : Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128-17 Januari 1168), Kon. Commissie voor Geschiedenis, in 4°, Brussel, 1988, 612 p. en *Dezelfde*, band 2, Regering van Filips van de Elzas (Eerste deel: 1168-1177), Kon. Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 2001. 380 p.

⁶ M. Gysseling en A. Verhulst, *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*, Brugge, 1964.

⁷ M. Gysseling en A. Verhulst, *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de "Gros Brief" et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel Kon. Commissie voor Geschiedenis, 1962.

SINT-BAAFSABDIJ EN ADRIAAN VERHULST

van de 'Bavelingen' zoals hij de monniken van de Sint-Baafsabdij uit dezelfde stad noemde. Vele studenten zullen zich deze namen ook nog wel herinneren uit de lessen historische kritiek waarin Verhulst al dan niet met zijn leerlingen steeds zo geboeid leek door de vroege lotgevallen van deze monniken alsof hijzelf erbij was geweest.... Uiteindelijk zal Verhulst onder invloed van Georges de in zijn boek uitvoerige verdedigde stelling verlaten dat de Sint-Baafsabdij de oudste was. Dat 'zijn abdij' de oudste was kwam toen ook beter uit want daarover doctoreerde hij, maar hij gunde later aan zijn gewaardeerde leerling met graagte die eer aan de andere abdij waarover Georges een doctoraat maakte. Laatstgenoemde maakte inderdaad relatief recent een belangwekkende studie over het zgn. Liber Traditionum, een zeer omvangrijke en vroege beschrijving van de goederen van de Sint-Pietersabdij en meteen ook een ander van Vlaanderen's belangrijkste documenten uit de vroege Middeleeuwen.⁸

In dezelfde geest van diplomatieke vaardigheid kon de rijksarchivaris Cyriel Vleeschouwers in de jaren 1980 de oorkonden van de Sint-Baafsabdij op kritische wijze uitgeven en analyseren. Mocht Verhulst toen al over deze uitgave hebben kunnen beschikken zouden vele van zijn domeinstudies over deze abdij ongetwijfeld er anders hebben uitgezien. Het werk van genoemde werd later uitgegeven in de reeks 'in quarto' van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.⁹

Ook ikzelf, die zoals gezegd jarenlang onder Verhulst werkte, kon nog van harte gebruik maken van het archief van de Sint-Baafsabdij. Iedereen die me kent weet dat ikzelf absoluut niet over dezelfde ingesteldheid en mogelijkheden inzake eruditie beschik, maar veeleer mijn passies kwijt kan in de economische (en later in de economisch georiënteerde ecologische) geschiedenis van het platteland. Bij het schrijven van mijn doctoraat en boek over de Vlaamse Landbouweconomie in de late Middeleeuwen in Vlaanderen¹⁰ kon ik uitvoerig beroep doen op de vele boekhoudkundige documenten van de Sint Baafs- en de Sint-Pietersabdij die daar in de archieven van deze instellingen -voor onze gewesten- op unieke wijze bewaard zijn vanaf de late dertiende eeuw. Ik kon er lange reeksen 'conjunctuurbarometers' mee samenstellen en ondermeer de 'bronnenloze' midden-veertiende eeuw overbruggen inzake pachtprizen, lonen, bedrijfsstructuren en andere elementen die de con-

⁸ G. Declercq, Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het *Liber Traditionum Antiquus* van de Gentse Sint-Pietersabdij, Brussel, 1996.

⁹ C. Vleeschouwers, De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent, 819-1321, Brussel, 1990-1991, 2 vols.

¹⁰ E. Thoen, Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Gent 1988, 2 vols.

ERIK THOEN

junctuur en de structuur van de maatschappij van die tijd bepaalden en de aard van de zogenaamde laatmiddeleeuwse crisis er beter mee achterhalen. Ik weet dat nog steeds administratieve medewerkers van het Rijksarchief te Gent schrik hebben wanneer ik in het depot langskom omdat, zo heeft men me verteld, ik lang degene geweest ben die het meeste documenten heeft laten uithalen voor zijn onderzoek...

Als mede-erfgenaar van zijn kennis en sinds 1996, bij zijn pensionering, ook min of meer van zijn dienst -al waren de eigenlijke 'diensten' aan de universiteit toen al afgeschaft en vervangen door grotere eenheden met name vakgroepen- heb ik getracht om in zijn sporen de historische geografie verder uit te bouwen en op hetzelfde niveau overeind te houden en om ook de geschiedenis van de middeleeuwse landbouweconomie verder te ontwikkelen. Wat dit laatste betreft kon dat ondermeer gebeuren via een door het FWO gesteunde zgn. wetenschappelijke onderzoeksgroep genaamd CORN, gesticht samen met de KULeuven in 1994 en handelend over vergelijkende agrarische geschiedenis van West Europa van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Hieraan werken tot op heden een twintigtal onderzoekseenheden mee uit heel NW Europa. Adriaan Verhulst stimuleerde me in de tijd sterk om dit initiatief te doen slagen. Genoemde onderzoeksgroep mag m.i. als het ware de Vlaamse erfgenaar worden genoemd van het voor sommigen onder u nog wel bekende 'Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis', al werkt genoemde onderzoeksgroep in de eerste plaats internationaal vergelijkend.¹¹

De historische geografie of landschapsgeschiedenis kent, ondermeer door de herboren interesse voor alles wat met de modeterm 'erfgoed' wordt aangeduid, een nieuw elan.

Toch is de landschapsgeschiedenis nu in belangrijke mate geëvolueerd in vergelijking met het pionierswerk van Verhulst. Naar onze mening kan men deze vernieuwingen op drie terreinen zien.

1/ Vooreerst wordt er in het wetenschappelijk landschapsonderzoek dezer dagen meer aansluiting gezocht bij het hedendaagse nog bestaande landschap. De zogenaamde "landschapsrelicten" of sporen die verwijzen naar vroegere landschappen staan vaak centraal. Deze "link" maken van oude naar nieuwe landschappen gebeurt nu vaak echt tot op het perceel na en dat kan alleen maar door vergelijking met het hedendaags kadaster en met moderne topografische kaarten.

¹¹ Voor meer informatie over de wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap 'Vergelijkende Agrarische Geschiedenis van het Noordzeegebied' ('Comparative Rural History of the North Sea Area'), zie www.CORN.UGent.be

SINT-BAAFSABDIJ EN ADRIAAN VERHULST

2/ Ten tweede: Dit is alleen maar mogelijk op een precieze wijze dankzij de vooruitgang van de techniek en vooral de digitale topografische techniek. De kaarten worden nu digitaal aangeleverd door instituten zoals het Nationaal Geografisch Instituut en GIS-Vlaanderen en laten toe om via GIS-technieken (geografische informatiesystemen) de oude sporen, oude kadasters etc.. vaak bijna precies te lokaliseren. Deze nauwkeurige topografische situering laat toe om nu ook het terrein zelf als bron te gebruiken waardoor diverse interpretaties van historisch landschappelijke fenomenen anders en beter kunnen worden geïnterpreteerd. Een dergelijke werkwijze wordt vandaag ondermeer toegepast in een interdisciplinair project dat onder mijn leiding in samenwerking met de Universiteit van Wageningen en diverse andere instellingen van Vlaanderen en Nederland wordt uitgevoerd over de “verdrongen landschappen” in de grensregio van Vlaanderen en Zeeland. Een moderne digitale verwerking van unieke historische kadasterbronnen gemaakt tussen de 15 en 16de eeuw, met name de zgn. ommelopers van Wateringen, in combinatie met archeologische sporen, digitaal met moderne technieken verwerkte luchtfoto’s en (eveneens pas sinds zeer recent ter beschikking staande) hoogtefoto’s, laten toe grote delen van de Vlaamse kustvlakte tot op het perceel na tevoorschijn te halen vanonder dikke kleilagen die tot op vandaag het gebied bedekken en daar grotendeels tijdens de Godsdienstoorlogen of vroeger waren terecht gekomen. Verhulst had wellicht nooit kunnen denken dat men ook de *curtes* van de Sint-Baafsabdij in deze regio op die manier zo precies zou hebben kunnen lokaliseren.¹²

3/ Een derde vernieuwing trachten we zelf met veel kracht door te voeren, maar is nog steeds niet bij alle historische geografen doorgedrongen: het moet duidelijk zijn dat een landschap het product is van een samenspel tussen natuur en mens waarbij de mens deze natuur ondergeschikt heeft trachten te maken aan de manier waarop hij samenleefde en produceerde. Met andere woorden de sociale samenlevingsvormen, vaak lokaal verschillend, waren determinerend voor de evolutie van het (cultuur-)landschap. Vooral door historisch-geografen die vanuit positief wetenschappelijke hoek de landschapsgeschiedenis bestuderen wordt dat ook nu nog teveel vergeten. We vermelden het hierboven al: Verhulst was met zijn studie over de Sint-Baafsabdij goed begonnen: de sociale samenlevingsvormen op de domeinen van de Sint-Baafsabdij werden er gecombineerd met de geschiedenis van het landschap. Later is hij evenwel de sociale geschiedenis en de landschapsgeschiedenis weer meer gescheiden gaan behandelen. Dit is de dag van vandaag ondenk-

¹² Voor meer informatie over dit project zie het themanummer van ‘Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis’ 2005. Over het gebruik van moderne technieken voor de studie van de landschapsgeschiedenis zie N. Vanslebrouck, A. Lehouck and E. Thoen, ‘Past landscapes and present-day techniques: reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of Sealand Flanders.’ In: Landscape History (ter perse)

ERIK THOEN

baar. Elke historicus dient het landschap te zien als een product van sociale en culturele ontwikkelingen.¹³

Beste toehoorders, u ziet dat de historische geografie die door de ‘kleinkinderen’ van Verhulst wordt beoefend sterk is geëvolueerd.

Of dit nu allemaal rechtsreeks en alleen het gevolg is van Verhulst’s werk over de Sint-Baafsabdij dat het voorwerp uitmaakt van deze lezing, is natuurlijk overdreven. Feit is dat hij met zijn doctoraat over deze abdij en met zijn persoonlijkheid rechtstreeks of onrechtstreeks aan de basis ligt van deze evolutie en deze vernieuwingen. Het bijzonder waardevolle archief van de Gentse Sint-Baafsabdij, dat vandaag centraal staat in deze academische bijeenkomst, was dan ook het uitgelezen laboratorium voor dit pionierswerk.¹⁴

¹³ E. Thoen en T. Soens, ‘Van landschapsgeschiedenis naar ecologische geschiedenis. Waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de Late Middeleeuwen en het Ancien Régime.’ In: Jaarboek voor Ecologische geschiedenis, 2001, pp. 1-24.

¹⁴ Met dank aan Tim Soens, assistent UGent, die zo vriendelijk was deze tekst naar voor te brengen tijdens de plechtigheid ter gelegenheid van de hulde aan wijlen M. Gysseling en zijn inventaris van de Sint-Baafsabdij.